

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СПРИЙМАННЯ АВТОРСЬКИХ КАЗОК ПРИРОДОЗНАВЧОГО ЗМІСТУ ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ

Науменко Т. С.

Стаття присвячена розгляду психолого-педагогічних механізмів сприйняття казок дітьми старшого дошкільного віку, які обумовлюють ефективність використання природознавчого змісту в екологічному вихованні дітей. Для таких цілей доцільно використовувати саме авторські казки, що мають наукову пізнавальну основу, показують реальні зв'язки й залежності у природі.

Ключові слова: авторські казки природознавчого змісту, екологічне виховання, антропоморфізм, суб'єктивізація, анімізм, артифікалізм, інтелектуалізація емоцій.

Статья посвящена рассмотрению психолого-педагогических механизмов восприятия сказок детьми старшего дошкольного возраста, которые способствуют эффективности использования природоведческого содержания в экологическом воспитании детей. Для такой цели эффективно использовать именно авторские сказки с научной познавательной основой, что показывают реальные связи и зависимости в природе.

Ключевые слова: авторские сказки природоведческого содержания, экологическое воспитание, антропоморфизм, анимизм, артифициализм, интеллектуализация эмоций.

The article is devoted to the psycho-pedagogical mechanisms of perception of fairy tales with natural science content by senior preschool-age children that condition the effectiveness of using natural science content in children's ecological education. For these purposes, it is appropriate to use fairy tales that are scientifically grounded works of authorship and show real relationships and dependencies in nature.

Key words: author's fairy tales with natural science content, ecological education, anthropomorphism, animism, artificialism, intellectualization of emotions.

Постановка проблеми. З кожним роком усе більш актуальним стає питання екологічного виховання дітей дошкільного віку. Психолого-педагогічними дослідженнями А. Волкової, Г. Волошиної, Н. Горопахи, В. Грецової, С. Дерябо, А. Захаревич, О. Захлебного, І. Зверева, М. Ібраїмової, Л. Іщенко, Н. Коломіної, О. Крюкової, Н. Кот, Н. Лисенко, Г. Марочко, В. Маршицької, С. Ніколаєвої, З. Плохій, Л. Різник, Н. Рижової, М. Роганової, О. Терентєвої, І. Хайдурової, Н. Яришевої, В. Ясвіна було доведено можливість і необхідність формування в дітей дошкільного віку уявлень про живий організм, його потреби і зв'язки з іншими організмами та середовищем існування за допомогою різних засобів, що є базою для формування основ екологічної свідомості, екологічної культури, ставлення особистості до світу природи. З огляду на підвищену емоційну сприйнятливості дітей старшого дошкільного віку та незаперечну роль, поряд з іншими, словесних методів значне місце в екологічному вихованні дітей старшого дошкільного віку займає природознавча література (жанри пізнавального оповідання й казки), яка, впливаючи одночасно на почуття і свідомість дитини, сприяє формуванню початкових екологічних уявлень про живі організми, зв'язки й залежності у природі, цілісність природи, а також виховує позитивне емоційно-ціннісне ставлення до неї та мотивує екологічно доцільну поведінку, зумовлює та регулює діяльність у природі. Одним із найбільш улюблених дітьми жанрів художньої літератури за всіх часів була казка. О. Аматаєва, В. Андросова, Е. Берн, Н. Виноградова, Е. Гарднер, Л. Гурович, О. Запорожець, Т. Зінкевич-Євстигнєєва, Г. Леушина, О. Петрова, Д. Соколов, О. Соловйова, Л. Стрелкова, Л. Фесюкова, Е. Фромм, Н. Циванюк та ін. зазначають, що фантастичний казковий світ завжди приваблює дітей, вони активно діють у ньому, творчо перетворюють його. Звертаючись до казки як засобу екологічного виховання, педагогам необхідно знати вікові психологічні особливості дітей старшого дошкільного віку та психолого-педагогічні механізми сприймання

казок дітьми, а саме здатність старшого дошкільника відрізнати казкову фантастику від реальності та вплив казки на емоційність дитини.

Мета цієї статті полягає в розкритті психолого-педагогічних механізмів сприйняття казок дітьми старшого дошкільного віку, які обумовлюють ефективність використання казок природознавчого змісту в екологічному вихованні дітей.

Завдання статті:

1. Проаналізувати та охарактеризувати психолого-педагогічні механізми сприйняття казок дітьми старшого дошкільного віку.

2. Базуючись на дослідженнях психологів, довести здатність дітей старшого дошкільного віку реалістично сприймати зміст казок природознавчого змісту.

3. Продемонструвати вплив психологічних механізмів сприйняття казок дітьми на процес екологічного виховання засобами авторської казки природознавчого змісту.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що найбільш істотні зміни охоплюють пізнавальну, емоційну, вольову сфери дітей старшого дошкільного віку [11, с. 56]. Як зазначають психологи О. Кононко, С. Кулачківська, С. Ладивір, В. Мухіна й ін., у дошкільному віці розвивається елементарний Я-образ, формується самооцінка, рівень домагань, особистісні очікування та ін. як регулятори діяльності й поведінки [1, с. 95; 11, с. 56].

У ряді досліджень показано, що в дошкільному віці однією з важливих форм внутрішньої діяльності є план уявлень. Дитина може передбачати в уявленні майбутні зміни ситуації, наочно уявляти собі різні перетворення і зміни об'єктів (О. Запорожець, А. Люблінська, Г. Мінська, Н. Поддьяков) [18, с. 10]. Важливим новоутворенням старшого дошкільного віку є антиципація – передбачення можливих дій та оцінок з боку інших, упередження тієї чи іншої ситуації [11, с. 57]. Це розкриває можливості для розвитку ціннісного ставлення до природи, уміння передбачати наслідки своєї діяльності в природі, формування бережливого ставлення до живих істот.

Н. Виноградова зазначає, що діти 5–6 року життя вже мають правильні уявлення про предмети та явища природи, починають помічати подібність і відмінності предметів, розуміють зв'язки між змінами в неживій природі й у тваринному світі [6], що дає можливості використання цього сензитивного періоду для розв'язування завдань екологічного виховання.

Психолого-педагогічними дослідженнями доведено, що для дитини дошкільного віку характерним є цілісне сприймання світу. Вона ще не виділяє себе з довкілля і не знає, що належить їй (психічне, суб'єктивне), а що – ні (об'єкти природи). Ця якість з віком губиться, тому особливо важливо використовувати її з метою екологічного виховання (принцип цілісності добору змісту, методики). До 5 років у дитини вже сформований ряд уявлень про навколишнє середовище і ставлення до нього, що може бути основою для екологічного виховання у старшому віці [20, с. 68].

Психологічні механізми сприймання казок дітьми старшого дошкільного віку показано дослідженнями Б. Беттельхейма, О. Запорожця, М. Максимова, Л. Обухова, О. Шаграєвої [24, с. 218]. Психологи зазначають, що казка – улюблений літературний жанр дітей дошкільного віку. Зображувані в казці події, незвичайність пригод героїв захоплюють дитину, породжують позитивні емоції, бо відповідають конкретно-образному, дійовому характеру її мислення. О. Запорожець указував, що дитяча книга виникає на стижах мистецтва, педагогіки і психології. "Казка, – говорив Е. Фромм, – така ж багатогранна, як і життя, саме це робить казку ефективним розвивальним засобом" [23, с. 61].

Як вважають А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Котик, обмежений досвід дитини, вузьке коло знань спричиняють дитину вірити в незвичайне, сприймати казкових героїв як реальних дієвих осіб, співчувати їм [2, с. 20]. Проте, за даними Н. Орланової, **реалістичний підхід дітей до казкової фантастики формується приблизно в середньому дошкільному віці** під безпосереднім впливом виховання й навчання [15, с. 100]. Дані психологів (Л. Виготський, О. Запорожець, С. Рубінштейн та ін.), педагогів (С. Литвиненко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.) та лінгводидактів (А. Богуш, Н. Гавриш, Л. Колунова, Г. Куршева, О. Ушакова, Л. Фесенко та ін.) доводять, що старший дошкільний вік характеризується розвитком усвідомленого сприймання художнього образу літературного твору, яке виявляється в розумінні змісту й морального смислу твору, розрізненні художньої образності й дійсності,

здатності виділяти мовні засоби виразності, прийоми художнього зображення, що надає сприйманню свідомого, глибокого, емоційного характеру [2, с. 92; 4, с. 91].

О. Запорожець, вивчаючи психологію сприймання дитиною дошкільного віку літературного твору, зазначав, що дошкільник вже з 5 років уважно слухає народну казку про пригоди Вуглинки, Соломинки і Лаптя. Дитину запитують: "А хіба Лапоть вмів розмовляти й тікати з дому?" – Вона відповідає: "Так це ж казка, у казці може. Тут навмисне так розповідається". Дитина починає розрізняти зображення і те, що зображується: такими є реальні предмети та явища, а такими вони зображені в казці. Вони пов'язані один з одним, але вони не одне й те саме. Це важливий крок у розумінні художнього образу [10, с. 68]. За даними вченого, казка дозволяє значні відступи від буквального зображення реальності, відкриває простір для творчої уяви. О. Запорожець засвідчує, що, **слухаючи казку, дитина-дошкільник підходить до її оцінки з реалістичних позицій**. Навіть там, де дорослому важко визначити в казці межі вигадки, дитина часом дає певні оцінки з позицій реалістичного підходу до твору. Сприймання художнього твору має надзвичайно активний характер: дитина ставить себе на місце героя, подумки діє разом із ним, бореться з його ворогами. У дитини під час сприйняття казки формуються "певні реалістичні тенденції", слухаючи казку, дошкільник вже здатен оцінити її з реалістичної позиції [3, с. 102].

Н. Глухова зазначає, що межа між казкою й реальністю існує, але вона близька до гри або уяви. Віра в можливість безпосередньо звертатися до компонентів природи в дошкільнят легко співіснує з реальним підходом до пізнання довкілля [8, с. 9]. Одухотвореність допомагає малечам упоратися з надмірною інформацією за нестачі знань, об'єднати в одне ціле зрозумілі й незрозумілі явища, творчо осмислити їх довкілля. Саме це робить авторську казку природознавчого змісту ефективним засобом екологічного виховання дітей.

Психологами (В. Вілюнас [5], Б. Додонов, В. Семиченко [21] та ін.) було розкрито важливу роль емоцій в організації та мотивації поведінки людини. Л. Виготський, Г. Люблінська, В. М'ясищев та інші вказували, що **жодна форма поведінки не є настільки міцною, як така, що пов'язана з емоціями** [7, с. 104; 13; 14]. О.Смирнова називає **підвищену емоційність важливою відмінною рисою уяви дошкільника**. Те, що відбувається в уявлюваному просторі (у казці), викликає в дитини найсильніші емоції, казкові персонажі живуть у свідомості дитини як цілком реальні [22, с. 312]. Тому завдяки співчуттям формується мотивація до дій, спрямованих на допомогу та збереження життя навіть найменших істот.

Аналіз результатів численних психологічних досліджень дає можливість дійти висновку: **діти старшого дошкільного віку здатні відрізняти фантастичні елементи казок від реальності, розуміють, що в казці міститься достовірна інформація і поряд із цим є елементи вигадки** (тварини, дерева розмовляють тощо). **Казка істотно впливає водночас на свідомість та на емоційну сферу особистості дитини**.

С. Дерябо, З. Плохій, В. Ясвін вказували на необхідність формування суб'єктивного сприймання об'єктів природи. За даними досліджень С. Дерябо і В. Ясвіна, **антропоморфізм** (система уявлень про світ, в основі якої лежить визнання наявності тілесної і психічної схожості, подібності між людиною й іншими об'єктами і явищами – тваринами, рослинами, неживою природою тощо) і **суб'єктифікація** (процес і результат наділення об'єктів і явищ світу здатністю здійснювати специфічно суб'єктні функції, у результаті чого вони відкриваються тому, хто сприймає, як суб'єкти; "ефект паралелізму" – потенційне порівняння природного об'єкта з людиною – механізм суб'єктифікації) обумовлюють суб'єктивне сприймання природних об'єктів [9, с. 86]. Розглядаючи зміст авторських казок з цих позицій, можна зробити висновок, що в казках великою мірою простежуються паралелі рослин, тварин з людиною (як вони готуються до сезонних змін, як задовольняють свої потреби тощо), що сприяє формуванню сприйняття природних об'єктів як суб'єктів. Зміст казок відповідає також умовам індивідуалізованості [9; 17, с. 15] при ознайомленні з об'єктами природи, тобто в казках розповідається не про певний клас чи вид, а про конкретні об'єкти природи. У казках тварини та живі істоти ототожнюються з людиною, а, як зазначали С. Дерябо, В. Ясвін та З. Плохій, на "собі подібні" суб'єкти поширюються норми суспільної моралі, відбувається суб'єктивізація об'єктів природи [17, с. 14; 9, с. 135].

Важливою з погляду екологічного виховання є схильність дитини до **анімізму** (одухотворення всього живого) [9; 20, с. 71; 22]. Для дошкільників характерне сприйняття природних об'єктів "на рівних" – тварини, рослини можуть думати, відчувати, спілкуватися; неживі предмети наділяються свідомістю й життям. Звідси сприятливі умови для формування сприйняття об'єктів природи як живих організмів, співпереживання, співчуття, емпатії, перевтілення [20]. Авторська казка відповідає цій особливості сприйняття, але в той же час, як доведено дослідженнями психологів, діти розуміють фантастичність подій у казці.

Характерною рисою мислення дошкільника є **артифікалізм** – уявлення про те, що всі об'єкти і явища навколишнього світу виготовлені самими людьми для своїх власних цілей, розглядання природних явищ як результату свідомої діяльності людей [22, с. 284; 24]. Оскільки в цьому світі все існує для нього або для інших людей, то і сприйняття природи дошкільником відбувається крізь призму прагматизму [9, с. 214]. Виходячи з досліджень С. Дерябо та В. Ясвіна, властивий дошкільникам артифікалізм призводить до формування в них прагматичного характеру ставлення до природи. Зміст пізнавальних авторських казок про природу розкриває дітям особливості виникнення, розвитку, росту об'єктів природи, сприяє розумінню розвитку природи за своїми законами, незалежно від людини, таким чином порушується артифікалізм, формується непрагматичне ставлення до природи.

Специфічним механізмом когнітивного каналу є **інтелектуалізація емоцій** – це механізм, у результаті дії якого "відбувається зміна ставлень, виражених в емоційних реакціях, на все більш усвідомлені інтелектуалізовані ставлення, що не втрачають при цьому своєї емоційної насиченості" [12, с. 333]. Інтелектуалізація емоцій є своєрідним "мостом" між системою уявлень особистості та її ставленнями [9, с. 140]. Механізмом обробки соціальних психологічних релізерів є емоційна реакція, механізмами обробки екологічних фактів – лабілізація й емоційна оцінка. Результатом дії механізмів когнітивного каналу в цілому є інтерес особистості до природних об'єктів [9, с. 145]. Таким чином, завдяки авторській казці в дитини формуються не лише уявлення про об'єкти природи, взаємозв'язок між ними, але й позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи та розвивається мотивація до екологічно доцільної поведінки та діяльності.

У казках, як правило, дуже точно позначено особливості багатьох тварин, рослин, природних явищ, ландшафтів [19, с. 173]. Поетична мова авторських і народних казок переповнена позитивними соціальними релізерами (трудівник мураха, струнка берізка, бджілка трудівниця); у народних казках часто зустрічаються й негативні (підлий шакал, боягузливий заєць, хитра лисиця) [9, с. 126]. Н. Рижова зазначає, що в багатьох народних казках природа сприймається з погляду її життєвої користі для людини (ріки з кисільними берегами, допомога тварин людині: "не їж мене, я тобі знадоблюся") [19], що сприяє виробленню утилітарного, прагматичного характеру взаємодії з нею й формує настанову "людина – хазяїн природи". Дослідниця також вказує, що часто казки виконують лише розважальну функцію і спрямовані на те, щоб здивувати, розсмішити дітей [19, с. 175]. Як показали дослідження Н. Рижової та інших учених, у багатьох дітей і дорослих існує стереотип: хижі тварини погані, злі, їм не місце поруч із людиною. До формування такого ставлення спричиняють і народні казки: хижі звірі наділяються людиною негативними рисами [19, с. 174]. Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури і текстів казок показує, що, попри величезний виховний потенціал народних казок, не всі вони можуть бути успішно використані у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку, наявність у них негативних соціальних психологічних релізерів закладають негативну оцінку деяких об'єктів природи. Однак, згідно з дослідженнями З. Плохій, Н. Рижової, у багатьох авторських казках присутній розподіл тварин на гарних і потворних, тварини виступають у ролі негативних персонажів і зазнають покарання, що найчастіше закінчується їхнім знищенням. Частіше такі твори несуть у собі інформацію про поведінку тварини, що не відповідає реальній дійсності [16, с. 41; 19, с. 174].

Підкреслюємо, що для загального розвитку дітей придатні всі казки, для цілей екологічного виховання доцільно використовувати авторські казки, що мають наукову пізнавальну основу, показують реальні зв'язки й залежності у природі. Авторські казки базуються на наукових фактах, які передаються в обробленій, доступній і цікавій дітям "чарівній" формі, дозволяючи тваринам розмовляти й сумувати, міркувати й

радїти. У казцї емоційно, жваво описанї особливостї життя знайомих дїтям тварин, комах, квітїв і рослин, а також найбільш яскравї явища неживої природи, зв'язки між об'єктами та явищами природи, що сприяє вирішенню завдань екологічного виховання.

Література

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку / наук. кер. О. Л. Кононко. – К. : Світич, 2004. – 149 с.
2. Богуш А. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах / А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Котик. – К. : Слово, 2006. – 304 с.
3. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К. : Вища школа, 1994. – 398 с.
4. Богуш А. М. Збагачення словника дошкільників експресивною лексикою народних казок / А. М. Богуш, Ю. А. Руденко. – О. : Поліграф, 2005. – 254 с.
5. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Издательство МГУ, 1990. – 288 с.
6. Виноградова Н. Ф. Умственное воспитание детей в процессе ознакомления с природой / Н. Ф. Виноградова. – М. : Просвещение, 1978. – 103 с.
7. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; ред.: В. В. Давыдов. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
8. Глухова Н. Емоційне спілкування дитини з природою як умова творчого осягнення світу / Н. Глухова // Дошкільне виховання. – 2001. – № 10. – С. 8–10.
9. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов на Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
10. Запорожец А. В. Избр. психологические труды / А. В. Запорожец ; ред. В. В. Давыдов, В. П. Зинченко. – М. : Педагогика, 1986. Т. 1. – 1986. – С. 68–76.
11. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К. : Нора-прінт, 1996. – 108 с.
12. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : 1984. – С. 333–334.
13. Люблинская А. А. Детская психология / А. А. Люблинская. – М., 1971. – 415 с.
14. Мясичев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясичев ; ред. А. А. Бодалев. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО "Модэк", 1995. – 156 с.
15. Орланова Н. П. Складання казок дїтьми старшого дошкільного віку / Н. П. Орланова. – К. : Рад. шк., 1967. – С. 100–107. – (Дошкільна педагогіка та психологія ; вип. 3).
16. Плохий З. П. Формирование бережного и заботливого отношения к природе у детей 5-го и 6-го г. ж. (на материале животного мира) : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Плохий Зоя Павловна. – К., 1983. – 257 с.
17. Плохий З. П. Виховання екологічної культури дошкільників / З. П. Плохий. – К. : Редакція журналу "Дошкільне виховання", 2002. – 173 с.
18. Поддьяков Н. Н. Мышление дошкольника / Н. Н. Поддьяков. – М. : Педагогика, 1977. – 272 с.
19. Рыжова Н. А. Не просто сказки / Н. А. Рыжова. – М. : Линка-Пресс, 2002. – 192 с.
20. Рыжова Н. А. Экологическое образование в детском саду / Н. А. Рыжова. – М. : Карапуз, 2001. – 432 с.
21. Семиченко В. А. Психологія емоцій / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1998. – 128 с.
22. Смирнова Е. О. Психология ребенка / Е. О. Смирнова. – М. : Школа-пресс, 1997. – 384 с.
23. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – Минск : Полифакт, 1991. – 80 с.
24. Шаграева О. А. Детская психология / О. А. Шаграева. – М. : Владос, 2001. – 368 с.